

МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 616.853-052

Н. В. Завязкіна

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ КРИТЕРІЇ ВИЗНАННЯ ОСОБИ ОБМЕЖЕНО ОСУДНОЮ

У статті аналізуються актуальні питання розробки на основі статистичних даних психодіагностичних критеріїв щодо визнання особи обмежено осудною у кримінальному процесі. Акцентовано на необхідності врахування широкого кола діагностичних ознак, отриманих за допомогою сучасних методів психологічної діагностики, що сприятиме об'єктивності при прийнятті експертних рішень.

Ключові слова: психодіагностика, психодіагностичні критерії, психічний розлад, кримінальний процес, експертиза.

Постановка проблеми. На сучасному етапі динамічних змін у законодавстві, у разі призначення та проведення експертиз із залученням психолога необхідне чітке усвідомлення, що тільки за допомогою спеціальних знань фахівців цієї сфери можна отримати відповідь на запитання стосовно психологічних особливостей підекспертного, його індивідуально-психологічних характеристик, які передували хворобі або сформувались внаслідок хвороби. Стає зрозумілою необхідність визначення чітких психодіагностичних критеріїв, які б сприяли об'єднанню сучасних та традиційних принципів діагностики психічних розладів із принципами судово-експертної діяльності.

Для пізнання та доказування в судовій експертології та юриспруденції характерною є діалектична єдність основних мисленнєвих та юридично-практичних операцій щодо відтворення того фрагмента дійсності, який цікавить суд, його можливих наслідків та правових особливостей, обґрунтування висновків, що впливають із цього. Саме таке пізнання називається доказуванням. У судовій експертології питання логіки, мислення, пізнання та доказування взаємопов'язані. У логіці доказ сприяє побудові логічних висновків, коли на основі наявних суджень виводяться нові. Водночас при проведенні експертиз доказування має більш широке значення та включає діяльність органу дізнання, слідчого, прокурора, суду та збирання й використання інших доказів. Відомою є думка М.С. Строговича [1] щодо специфіки судового дослідження та пізнання, яке зводиться до того, що доказування як пізнання істини відбувається лише за допомогою доказів й на їх основі

та підпорядковується логічним правилам. Суд досліджує та встановлює не загальні закономірності динамічний розвиток тих чи інших явищ, а конкретні факти та групи фактів, що мають значення по справі [2].

Обґрунтованість діагностичних та експертних висновків може бути регламентована необхідністю присутності елементів, до яких включаються як психопатологічні, так і психологічні дані: узагальнення, зіставлення та порівняння аналізу даних; повне представлення цих елементів у досліджуваній частині (в будь-якому виді експертизи) з необхідним описом як психопатологічних, так і патопсихологічних синдромів; використання лише фактичних даних як доказів, із мінімізацією психологізації та суб'єктивізму; обґрунтування діагнозу у необхідному обсязі та з динамічними характеристиками (обґрунтування наявності/відсутності психічного розладу не тільки на період юридичної дії, але й до неї); запит додаткових матеріалів щодо достатньої кількості даних для висновку, включаючи оригінали медичної документації, а не тільки «опосередкованих» матеріалів та свідчень лікарів, за необхідності; врахування не тільки даних щодо присутності психічних розладів, але й при констатуванні їх відсутності, можливість аналізу психічних розладів невротичного рівня та соматогенних проявів, за наявності; усунення протиріч щодо психічного стану підекспертного; аналіз можливої природи та причин (наприклад, якщо виставлено діагноз «недоумство»); необхідність врахування психологічних даних при діагностуванні ступеню вираженості змін; приділення особливої уваги показам свідків (з обох

сторін) із відповідним психологічним аналізом, а не тільки перерахуванням; дані, які надаються в мотивувальній частині, мають бути присутніми й у досліджуваній частині [3; 4].

Оскільки, коли йдеться про дослідження психічного стану особи на момент значущої дії, вирішити питання про змогу особи здійснювати свідомо-вольовий контроль за своїми діями в цей час стає неможливо без залучення фахівців та використання спеціальних знань.

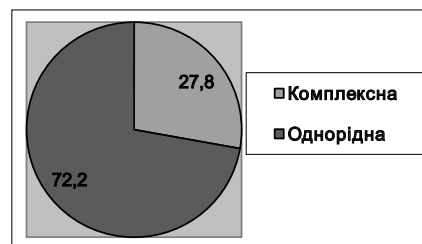
Мета статті. Головною метою цієї роботи є висвітлення проблеми розробки психодіагностичних критеріїв категорії обмеженої осудності з урахуванням отриманих статистичних даних.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблеми кримінальної відповідальності осіб із психічними розладами, насамперед, пов'язана з практичною значущістю, оскільки в подальшому вирішується питання призначення й виконання покарання зазначеним особам. Так, особа, яка вчинила злочин, у тому числі якщо вона визнана судом обмежено осудною, має отримати адекватну правову оцінку юридично значущої ситуації. Проте у зв'язку з різноманіттям психічних аномалій за клініко-психологічними критеріями межовий характер вказаних розладів не виключає спроможності особою усвідомлювати фактичний характер своїх дій та керувати ними.

На жаль, не завжди психологічні знання при вирішенні питання обмеженої осудності використовуються повною мірою. Водночас якісний психологічний аналіз уможливорює структурування та виділення чітких психологічних критеріїв та варіантів обмеженої здатності підекспертної особи усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку власних дій або керувати ними.

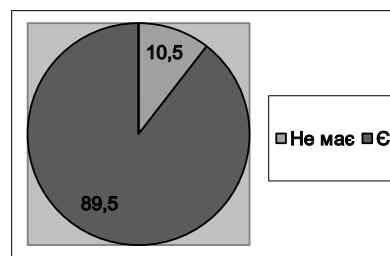
Результати нашого дослідження щодо прийняття рішення стосовно осудності, обмеженої осудності, неосудності у кримінальному процесі наведені нижче.

Протягом останніх років комплексна судова психолого-психіатрична експертиза (КСППЕ) в Україні набуває дедалі більшого поширення та за своєю кількістю, безумовно, домінує серед інших комплексних судових і психіатричних експертиз (мал. 1). За думкою І.А. Кудрявцева [5], саме вирішення питань «спільної компетенції» визначає сутність КСППЕ і надає їй статус самостійного роду судової експертизи зі своїм «особливим» предметом та особливими питаннями, які не можуть бути вирішені в рамках однорідних експертиз. Зокрема, така важлива роль надається КСППЕ при вирішенні питання про обмежену осудність, коли висновок формується при спільному обговоренні представників двох різних спеціальностей, які, уточнюючи та корегуючи думки один одного, доходять загального синкретичного висновку.

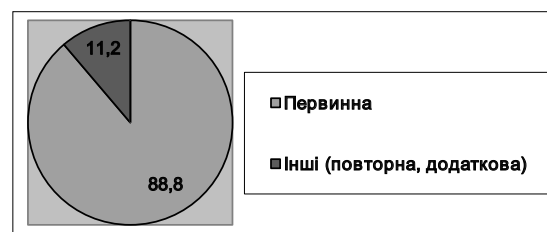
Мал. 1. Розподіл даних за видом експертизи (за типом комплексування)

Загалом, не беручи до уваги комплексування знань, здебільшого, будь-то однорідна експертиза або комплексна, переважають експертизи з наявністю психологічного висновку, що вкотре підкреслює необхідність на сучасному етапі залучення фахівців цієї галузі до вирішення складних діагностичних питань (мал. 2).

Мал. 2. Наявність психологічного висновку

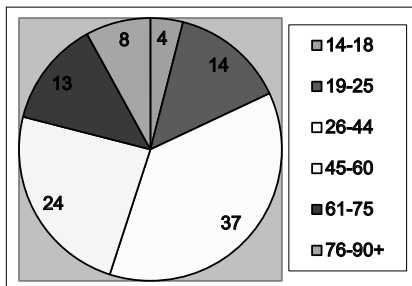
Судові експертизи за послідовністю ведення підрозділяються на первинні та повторні. Щодо експертиз за послідовністю проведення, в нашому дослідженні велику кількість становлять первинні експертизи (мал. 3). Відповідно до чинного законодавства, під повторною експертизою розуміється експертиза, яка належить іншому експерту (іншій комісії експертів) у разі виникнення сумнівів в обґрунтованості висновку первинної експертизи або наявності протиріч у висновках експерта (експертів) за тими ж питаннями. Повторна експертиза завжди призначається іншому експерту (або групі експертів) із наданням висновків попередніх експертів.

Мал. 3. Розподіл даних за послідовністю проведення

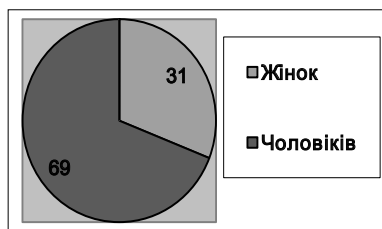
Більшість досліджуваних становили особи молодого, працездатного віку (37%), що пояснюється як особливостями дебюту тих чи інших нозологічних форм (мал. 4), так й іншими причинами: трудова незанятість, відсутність своєї сім'ї або неблагополучна сім'я, оточення тощо. За даними деяких авторів, основна маса осіб, які скоїли те або

інше правопорушення, є особами працездатного віку, без постійного доходу, що збільшує рівень психологічної готовності до скоєння злочину.

Мал. 4. Розподіл досліджуваних за віком

Показники на мал. 5 відбивають загальну картину злочинності в залежності від статі.

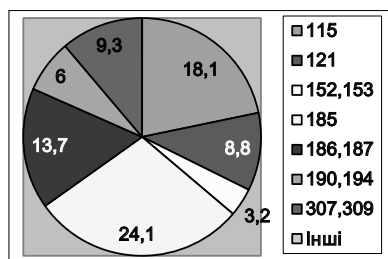

Мал. 5. Розподіл досліджуваних за статтю

Хоча за відсотковими параметрами кількість чоловіків у вибірці переважає, необхідно зауважити: оскільки стать залишається одним з основних параметрів, який має не тільки біологічну характеристику, але й визначає ієрархію ціннісних орієнтацій, при вивченні кримінальних дій не можна не враховувати цей фактор.

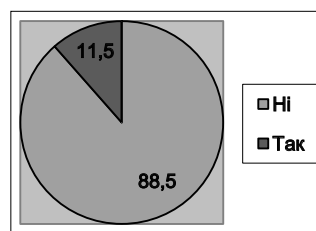
Стосовно жіночої злочинності, сам характер агресивної поведінки жінки, комплекс соціально-біологічних особливостей та різних специфічних ситуацій, які знаходять своє відображення в клінічній картині психічних захворювань, мотивації такої поведінки та засобах її реалізації, залишаються незмінними. Тому питання жіночої злочинності – не в кількісній, а в якісній стороні.

Щодо експертиз у кримінальних справах, цікавим стає питання розподілу отриманих у відповідності до статей, за якими було призначено експертизу. Так, із мал. 6 ми бачимо, що більшість становили випадки з підозрою на крадіжки (ст.ст. 185–187).

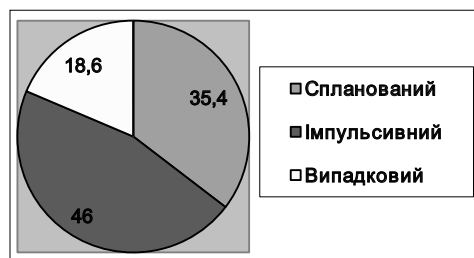
Мал. 6. Динаміка поширеності статей у кримінальних провадженнях

При подальшому аналізі характеристик було з'ясовано (мал. 7, 8), що переважають злочини, які відбувалися не в групі та були імпульсивними за змістом. Під останнім ми розуміємо те, що умисел стосовно протиправного діяння виник раптово з різних причин: корисна мотивація, необережність потерпілого, емоційно-вольова нестійкість підозрюваного або його психічний стан. Спланованість протиправної події відбувається при більшому розумінні наслідків, а значить, більш критичних здатностей. До таких подій належать умисні вбивства, афери з грошима, крадіжки автотранспорту тощо.

Мал. 7. Характеристика злочину: злочин у групі

Переважаання імпульсивних злочинів, вчинених у стані обмеженої осудності, свідчить про відсутність будь-якої мети. Тобто, по суті, вони можуть належати до малосвідомих реакцій психіки людини.

Мал. 8. Характеристика злочину: спланованість

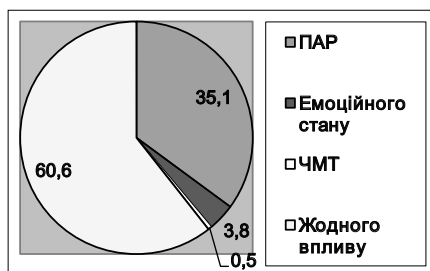
На думку М.І. Єнікєєва, імпульсивні дії регулюються установками – підсвідомими намірами та загальною особистісною спрямованістю, коли йдеться про поведінкові стереотипи, в основі яких лежать підсвідомі установки, присутній збіг мотивів та цілей. Тобто обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочинних імпульсивних дій є ціль, збіг мотиву із ціллю [6]. Наявність розладу психічної діяльності під час вчинення злочину пригнічує (або обмежує) зможу повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, тому такі діяння можуть вчинятися імпульсивно, на підсвідомому рівні. Причини, які викликали таку поведінку, можуть бути різними: емоційно-генна обстановка, особливо якщо в індивіда несформовані адекватні реакції, емоційна нестійкість, стан сп'яніння, аномалії особистості, звичні форми поведінки.

Суд та слідство під час проведення КСППЕ доволі часто цікавить питання (окрім психічного стану), чи перебував підекспертний на момент протиправного діяння під впливом будь-яких ПАР або ж в емоційному стані.

Щодо впливу емоційного стану, варто зазначити, що при конфліктних станах емоції пригнічують раціональні механізми регуляції поведінки і набувають ведучу регулятивну функцію. В таких екстремальних випадках мотиви бувають згорнутими та збігаються з раптово сформованою ціллю.

Щось подібне відбувається з поведінкою та психікою особи в момент вчинення злочину під впливом психічного розладу, який дезорганізує свідомість. Розгальмовуються підкіркові зони, активізуються імпульсивні оборонні та агресивні реакції. Особа в такому стані не може знайти найбільш адаптований спосіб, відповідні психічні процеси загальмовані та домінує «аварійний» стереотип поведінки.

На мал. 9 ми бачимо, що більшість становлять особи, які не перебували під емоційним впливом, але ж доволі високий показник тих, хто на момент діяння був під дією ПАР. Ці дані перетинаються із загальною юридичною статистикою, яка свідчить про доволі високий показник злочинів, які відбуваються під дією алкоголю та наркотичних речовин.

Мал. 9. На момент протиправного діяння перебував під впливом

Під час проведення експертиз іноді виникають суперечки щодо застосування норм про обмежену осудність у разі вчинення особою злочину в стані сп'яніння. Відповідно до ст. 21 КК України особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання ПАР, підлягає кримінальній відповідальності, а згідно з ч. 1. ст. 67 КК України суд призна-

чає покарання при врахуванні стану сп'яніння як обтяжуючої обставини. Проте з клініко-психологічної точки зору не у всіх випадках це варто вважати правильним. Оскільки, згідно з ч. 1 ст. 20 КК України, підставою для визнання особи обмежено осудною варто вважати наявність психічного розладу, який вплинув на змогу особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, не можна забувати, що до переліку захворювань (аномалій), до яких ширше за все застосовується категорія обмеженої осудності, належать розлади особистості, розумова відсталість, органічні захворювання головного мозку та алкоголізм (що підтверджується й нашими даними). У подальшому цей перелік розширився завдяки епілепсії, судинним захворюванням із психічними змінами та деяким психічним захворюванням у стадії ремісії.

Висновки. Таким чином, розробка критеріїв судово-психологічної оцінки розладів при психічних захворюваннях, які обмежують здатність особи повною мірою усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку власних дій, є однією з найважливіших на сучасному етапі. Ця тема залишається мало розкритою та вимагає усвідомлення чітких критеріїв щодо понять осудності, неосудності та обмеженої осудності.

Література:

1. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. 703 с.
2. Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза. Монография. Львов: Вища шк., 1987. 140 с.
3. Ситковская О.Д. Использование психологических познаний для определения общих условий уголовной ответственности : науч.-метод. пособие / Науч.-исслед. ин-т проблем укрепления законности и правопорядка. М., 2005. 75 с.
4. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. М.: Норма, 1998. 272 с.
5. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. 494 с.
6. Еникеев М.И. Юридическая психология: с основами общей и социальной психологии: учебник. 2-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. 639 с.

Завязкина Н. В. Психодиагностические критерии признания лица ограниченно вменяемым

В статье анализируются актуальные вопросы разработки на основе статистических данных психодиагностических критериев признания лица ограниченно вменяемым в уголовном процессе. Делается акцент на необходимости учета широкого круга диагностических признаков, полученных с помощью современных методов психологической диагностики, что в дальнейшем будет способствовать объективности при принятии экспертных решений.

Ключевые слова: психодиагностика, психодиагностические критерии, психическое расстройство, уголовный процесс, экспертиза.

Zaviazkina N. V. Psychodiagnostic criteria for recognizing a person with limited responsible

The article analyzes the current issues of development on the basis of statistical data of psychodiagnostic criteria for recognizing a person who is partially sane in the criminal process. Emphasis is placed on the need to take into account a wide range of diagnostic features obtained using modern methods of psychological diagnostics, which will further contribute to objectivity in making expert decisions.

Key words: psychodiagnostics, psychodiagnostic criteria, mental disorder, criminal process, examination.